

Η φιλοσοφία ως θεραπευτική της λογοτεχνίας

ΜΑΡΘΑ ΝΟΥΣΜΠΑΟΥΜ, Έρωτος Γνώση: δοκίμια για τη φιλοσοφία και τη λογοτεχνία, εκδ. Πατάκη, σελ. 796, 2015, μτφ. Γιώργος Λαμπράκος

Η Μάρθα Νουσμπαούμ (Martha Nussbaum), καθηγήτρια Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Σικάγου, εξετάζει στο συγκεκριμένο βιβλίο της τη διασταύρωση λογοτεχνίας και ηθικής φιλοσοφίας. Η προσέγγισή της αναπτύσσεται σε δεκαπέντε ενότητες. Στην πρώτη, που είναι και η «Εισαγωγή», εξηγεί το συνθετικό σχέδιο του βιβλίου και τη βασική διάρθρωση της επιχειρηματολογίας. Στα υπόλοιπα δεκατέσσερα κεφάλαια -εν πολλοίς αυτοτελή δοκίμια- εξετάζεται η σχέση λογοτεχνίας και φιλοσοφίας, σε συνδυασμό με το έργο συγκεκριμένων φιλοσόφων ή λογοτεχνών, όπως ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης, ο Χένρυ Τζέιμς, ο Προυστ, και ο Μπέκετ.

ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΥ ΠΟΛΥΜΕΝΗ

Αναζητώντας τα μοτίβα στην πλέξη των επιχειρημάτων της Νουσμπαούμ, μπορούμε να απομονώσουμε τα εξής: η λογοτεχνία μπορεί να είναι πηγή ηθικού στοχασμού σε ένα φιλοσοφικό κείμενο, η ηθική φιλοσοφία μπορεί να ανοίξει καινούργιες εκτάσεις και προοπτικές σε ένα λογοτεχνικό έργο χάρη στις διακρίσεις που κομίζει, μορφή και περιεχόμενο συνυφαίνονται (η μορφή έχει ερμηνευτική δύναμη), βιώματα και επιμέρους ανθρώπινες καταστάσεις έχουν προτεραιότητα έναντι ισοπεδωτικών γενικεύσεων, οι ηθικές διαισθήσεις οξύνονται δια της λογοτεχνίας, η φαντασία ως προβολή ανθρώπινων δυνατοτήτων έχει γνωσιακό ρόλο στη ζωή μας, όπως και τα συναισθήματα.

Τα σημεία επαφής ηθικής φιλοσοφίας και λογοτεχνίας αποκαλύπτονται όταν και τα δύο πεδία αναμετρώνται, άμεσα ή έμμεσα, με το ερώτημα: «πώς πρέπει να ζω;». Φυσικά μια τέτοια αναμέτρηση δεν λαμβάνει χώρα σε κάθε είδος ηθικής φιλοσοφίας, ή σε κάθε λογοτεχνικό έργο. Τόσο η μεταηθική όσο και ένα καθαρά φορμαλιστικό λογοτεχνήμα, δεν ενδιαφέρονται για ερωτήματα όπως «πώς πρέπει να ζω;», αλλά ασχολούνται κυρίως με τις συνθήκες εκφοράς ή αλήθειας ηθικών κρίσεων, ή με ορισμένα μορφικά χαρακτηριστικά ενός έργου τέχνης (π.χ. η μουσικότητα σε ένα ποίημα «καθαρό», κατά την ορολογία του Μαλλαρμέ).

Κεντρική θέση στην επιχειρηματολογία της Νουσμπαούμ έχει η *αντιληπτική ισορροπία*, όπως την αποκαλεί (σελ. 348-376), ως τρόπος προσανατολισμού και πλαίσιο απάντησης στο ερώτημα «πώς πρέπει να ζω». Στην αντιληπτική ισορροπία ο άνθρωπος είναι σε εγρήγορση, οξύνοντας την αντίληψή του χάρη σε επιμέρους καταστάσεις και βιώματα, στη φαντασία και σε συναισθήματα με προεξάρχον το ερωτικό συναίσθημα (και τις εναλλαγές που προσφέρει μεταξύ έκστασης και οδύνης, όπως επισημαίνει η Νουσμπαούμ στο κεφάλαιο «Έρωτος Γνώση» που δίνει και τον τίτλο του στο βιβλίο). Η λογοτεχνία μπορεί να έχει κρίσιμο ρόλο σε αυτή ακριβώς την όξυνση της αντίληψης. Από εκεί και πέρα το υποκείμενο καλείται να ισορροπήσει και εδώ αναλαμβάνει ρόλο ο συλλογισμός, εν είδει ορθολογικού συμψηφισμού, εξού και η ονομασία «αντιληπτική ισορροπία». Η τελευταία αντιδιαστέλλεται στην *αναστοχαστική ισορροπία* (σελ. 346) που επικαλούνται φιλόσοφοι όπως ο Τζον Ρωλς (John Rawls), οι οποίοι σε μια διαδικασία ορθολογικού συμψηφισμού (τι είναι σωστό να πράξω, τι δεν είναι) εξαιρούν τα συναισθήματα και επικαλούνται γενικές αρχές.

Όμως τόσο η αντιληπτική όσο και η αναστοχαστική ισορροπία, αποδίδουν πρωταγωνιστικό ρόλο στον ορθολογικό συμψηφισμό, κάτι που εν γένει διατρέχει τη σύγχρονη αγγλόφωνη ηθική (όπως, για παράδειγμα, και το έργο του McIntyre). Απλώς στην περίπτωση της Νουσμπαούμ, ο συμψηφισμός λαμβάνει υπόψη του βιώματα, φαντασία και συναισθήματα, για να μπουν στη συνέχεια όλα στη ζυγαριά του ορθολογισμού και να χαρακτηί ένας προσανατολισμός, ένα σχέδιο στάσης και δράσης. Όσο κι αν ο ορθολογικός συμψηφισμός είναι σαφώς κρίσιμο συστατικό σε μια ηθική απόφαση,

Σοφία Κλωνέρη, Καλογίρου, 1965, τέμπρα σε χαρτί, 25 x 30 εκ.

ση, αναρωτιέμαι αν ένα τέτοιος συμψηφισμός (σα να λέμε τρεις το λάδι, δυο το ξύδι, πέντε το λαδόξυδο) είναι εκείνος που εντέλει δίνει *ορμή* στο δρων υποκείμενο. Ας φανταστούμε το υποκείμενο να υφίσταται τις συνέπειες ενός ισχυρού χτυπήματος της μοίρας (όπως μια τραγική απώλεια), ή μιας τεκτονικής προδοσίας, ή μιας εκστατικής εμπειρίας σαρωτικής. Καθώς μαζεύει τα κομμάτια του και καλείται να προσανατολιστεί υπό το φως μιας νέας συνθήκης, δεν είναι φανερό κατά πόσο θα το υποκείμενο σπκωθεί στα πόδια του από έναν τέτοιο συμψηφισμό, ή πρωτίστως από ένα *εκτός λογικής άλμα* οφειλόμενο είτε στην καταλυτική επιρροή μιας έμφυτης ροπής του, είτε στην πίστη που το διακατέχει. Κάπου εδώ γίνεται μια νεύση στον Κίρκεγκωρ, ο οποίος μετά *το στάδιο του ηθικού βίου* (που μοιάζει με ό,τι αποκαλώ ορθολογικό συμψηφισμό), θέτει τον *βίο της πίστης*. Αν μάλιστα αφαιρέσουμε τα θεολογικά συμφραζόμενα του Κίρκεγκωρ, ετούτο το εκτός λογικής άλμα (μιας έμφυτης ροπής ή μιας πίστης) μπορεί να γίνει προς το πιο ανθεκτικό στοιχείο γύρω μας κι εντός μας, σ' εκείνο που άντεξε στις τεκτονικές αλλαγές κι αρχίζει πλέον να ξεχωρίζει στην ερημιά, ν' αναδύεται από το χώρο του μέχρη πρότινος ανυποψίαστου.

Από εκεί και πέρα ορισμένα δοκίμια της Νουσμπαούμ έχουν ένα ξεχωριστό φιλοσοφικό ενδιαφέρον, όπως το τρίτο κεφάλαιο για τον ηδονισμό στον Πλάτωνα. Εδώ μας θυμίζει ότι μία ηθική θεώρηση αξιώσεων, όπως ο Πλατωνισμός (αλλά και ο Χριστιανισμός), δεν μπορεί παρά να αναμετρηθεί με τον ηδονισμό και ως προς αυτόν να προσδιορίσει τον στίγμα της, αφού ο ηδονισμός (πράττω ό,τι με κάνει να νιώθω ευχάριστα) μοιάζει ως η ηθική θεώρηση του κοινού νου, ως η πλέον διαδεδομένη θεώρηση, ρητά ή υπόρηπτα, για το τι να πράττουμε.

Η Νουσμπαούμ εξετάζει, έστω και ως υπόθεση εργασίας, την αντιμετώπιση ενός λογοτεχνικού έργου ως έργου ηθικής φιλοσοφίας (στο τέταρτο κεφάλαιο), καταλήγοντας ότι το ένα πεδίο «μαθαίνει» από το άλλο. Επ' ευκαιρία της θεώρησής της ως δοκιμάσουμε εδώ την αντοχή μιας, ως την ονομάσουμε,

τολμηρή πρόταση. Η *τολμηρή πρόταση* είναι ότι ένα λογοτεχνικό έργο (όχι όλα, κάποια έστω) είναι το κατεξοχήν έργο ηθικής, απαντώντας (και) στο ερώτημα «τι αξίζει στη ζωή;». Ο δε φιλοσοφικός στοχασμός, με την αναλυτική του διάσταση και τη χαρτογράφηση ερωτήσεων και απαντήσεων, με το πώς ξεψαχνίζει λογής λογής διλήμματα, έχει πολλά να προσφέρει ως απόσταγμα, σε ένα λογοτεχνικό κείμενο. Λειτουργεί ως πρώτης τάξεως *προθάλαμος* για την θεώρηση περί ηθικής σε ένα λογοτεχνικό έργο. Υπ' αυτή την έννοια, σύμφωνα με την *τολμηρή πρόταση*, η φιλοσοφία είναι η *θεραπευτική της λογοτεχνίας*.

Τα επιχειρήματα που υποστηρίζουν την *τολμηρή πρόταση* μπορούν να ιδωθούν από σκοπιά γνωσιολογική, οντολογική και γλωσσική. Από γνωσιολογική σκοπιά, ένα λογοτεχνικό έργο έχει βιωματικό χαρακτήρα. Εκκινεί από βιώματα (κάτι που ορθά συλλαμβάνει η Νουσμπαούμ δίνοντας έμφαση στην κρισιμότητα επιμέρους καταστάσεων), όμως ξεφεύγουν από το στενό ορίζοντα ενός μεμονωμένου προσώπου. Επιπλέον, η λογοτεχνία δεν εκπροσωπεί ένα εξειδικευμένο επιστημονικό πεδίο. Μπορεί δε να βρεθεί στη διασταύρωση διαφορετικών προοπτικών: ιστορικών, ανθρωπολογικών, κοινωνικών, ψυχολογικών, κ.λπ. Παρά τη μύηση που προσφέρει η μακροχρόνια ενασχόληση μαζί της και με τους τρόπους διαφορετικών έργων, δεν αποτελεί ένα πεδίο προσφοράς εξειδικευμένης γνώσης για τον ανθρώπινο χαρακτήρα, ούτε έχει μια εξειδικευμένη ορολογία, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με τη σύγχρονη αγγλόφωνη φιλοσοφία που αποκλείει έτσι τους μη ειδικούς από το πεδίο της. Είναι όμως τότε έγκυρη γνώση που προσφέρει: Ας μην ξεχνάμε ότι οι αποφάσεις για τον ανθρώπινο χαρακτήρα και το αξιόλογο ή μη των πράξεων του, δεν άπτονται των ειδικών, όπως φανερώνεται και στο νομικό μας σύστημα: οι αποφάσεις σε σημαντικές δίκες για την κακή ή μη πράξη, για το αξιόποιο ή μη αυτής, ανήκουν στους ενόρκους και όχι στους εξειδικευμένους της νομικής επιστήμης, όπως είναι οι δικηγόροι ή οι δικαστές, παρότι οι τελευταίοι οφείλουν να φωτίσουν τους όρους τέτοιων αποφάσεων.

Λογοτεχνίας

Από οντολογική σκοπιά, ο λογοτεχνικός λόγος εκφράζει τόσο τον προσανατολισμό μέσα σε μια πρακτική, όσο και έξω από μια πρακτική. Αν και η λογοτεχνία έχει η ίδια τα χαρακτηριστικά μιας πρακτικής (διαρθρώνεται από κριτήρια προερχόμενα από έργα που άντεξαν στο χρόνο, έχει μια ιστορικότητα και ως πρακτική ανανεώνεται, όχι απαραίτητα γραμμικά, και συχνά από μη επαγγελματίες), εντούτοις οι λέξεις της μιλάνε για το πώς ένα πρόσωπο αντικρίζει άλλο πρόσωπο, μέσα σε μια οικογένεια, μια παρέα, μια σχέση, ένα εργασιακό τόπο, ένα κοινωνικό σχηματισμό. Σα να λέμε, είναι με το ένα πόδι εντός πρακτικών και με το άλλο εκτός πρακτικών, κάτι που ενίοτε της προσφέρει ένα προνομιακό σημείο θέασης εαυτού και κόσμου, τόσο εντός θεσμών όσο και εκτός αυτών, στο περιθώριο ενός κοινωνικού σχηματισμού ή ακόμα και της ροής ενός βίου, αλλά εύκολα μεταφερόμενη στη δίνη της ροής αυτής. Η εκτός πρακτικών θέση και θεώρηση ενός λογοτεχνικού έργου τού επιτρέπει να αιφνιδιάζει και να στέκεται εξω-συστημικά, δίνοντας ενίοτε μια αθέατη, ασυνήθιστη, ή εκτός κατεστημένου οπτική για τη φύση ανθρώπων και πραγμάτων, όντας σε ένα χώρο εκτός συμβάσεων, εξαρτήσεων και περιορισμών· όντας στον κατεξοχόν χώρο της ελευθερίας.

Από γλωσσική σκοπιά, εκτός όσων ήδη ειπώθηκαν, η γλώσσα της λογοτεχνίας είναι πιο κοντά σε ό,τι ονομάζεται *τελεστικό*, δηλαδή φτιάχνει ένα γενικότερο πλαίσιο που μπορεί να προσανατολίσει διαφορετικά κάθε μεμονωμένο πρόσωπο (βλ. προηγούμενη βιβλιοπαρουσίαση για τον Μπαντιού στις *Αναγνώσεις*, 19.2.2017). Το λογοτεχνικό έργο, χάριν της μορφής του και της γλώσσας του, είναι εγγενώς συμβολικό. Μιλώντας για κάτι επιμέρους, διαμορφώνει ένα ευρύτερο σύμπαν, και μάλιστα κατά τρόπο έμμεσο. Αρθρώνει ένα πλαίσιο αναφοράς το οποίο ανά υποκείμενο ξεδιπλώνεται διαφορετικά ανάλογα με τις ιδιαιτερότητές του, χωρίς όμως να χάνει σε προτρεπτικότητα (χωρίς να χάνει σε ηθική βαρύτητα) εφόσον χρωματίζει μια συγκεκριμένη ύφανση και δεν είναι έρμαιο ενός σχετικισμού. Κάπως έτσι, είναι σε θέση να άρει μια βασική αντινομία της εποχής μας: μαζικότητα και εξατομίκευση, ομοιομορφία και αυτοπραγμάτωση (την αντινομία αυτή αναδεικνύει ο Πιέρ Μανάν (Pierre Manent) στο βιβλίο του «Οι μεταμορφώσεις της πόλεως» (εκδ. Πόλις).

Τέλος, κλείνοντας αυτή την παρουσίαση, ας αφήσουμε κάτι για μας, εδώ να πούμε. Η Νουσμπαούμ, ερευνώντας τη συνάφεια λογοτεχνίας και φιλοσοφίας, ασχολείται με την πεζογραφία. Τη γοητεύει το επίγραμμα στον τάφο του Χένρυ Τζέιμς: «μυθιστοριογράφος, πολίτης δύο χωρών, ερμηνευτής της γενιάς τους και στις δυο πλευρές του ωκεανού» (σελ. 383). Μία ερμηνεία είναι συνυφασμένη με πτυχές του ερωτήματος «πώς πρέπει να ζω;», σα να τις φωτίζει. Όμως πώς συναντιέται η ποίηση με την ηθική φιλοσοφία; Η Νουσμπαούμ γράφει χαρακτηριστικά: «σε ένα διήγημα βρίσκω επαρκή δομική πολυπλοκότητα όσον αφορά τα ζητήματα που ερευνώ εδώ. Έχω την εντύπωση ότι η λυρική ποίηση εγείρει διαφορετικά ζητήματα. Είναι σημαντική για τη συνέχιση ενός ευρύτερου εγχειρήματος» (σελ. 99). Η (λυρική) ποίηση εδώ, χωρίς να κατονομάζεται το ευρύτερο εγχείρημα, σα να εξαιρείται από μια δυνατότητα ερμηνείας, και λίγο πολύ μοιάζει με ένα παιχνιδι λέξεων, που, δεν μπορεί, όλο και κάποια σημασία φαίνεται να έχει. Στη διατύπωση της Νουσμπαούμ, εύκολα αντιδρά κανείς, αν τύχει και είναι εξοικειωμένος με την ποίηση του Καβάφη, του Ελύτη, του Σολωμού. Δύσκολα επίσης να μη βρει ερμηνεία μιας εποχής ή πτυχές του ερωτήματος «τι αξίζει στη ζωή;» στον Έλιοι ή σε πλείστους ποιητές ρευμάτων όπως ο σουρεαλισμός, ο ρομαντισμός, ή ο συμβολισμός. Όμως εξίσου εύκολα αναγνωρίζει την ακρίβεια της Νουσμπαούμ όσον αφορά εν πολλοίς την ποίηση του καιρού μας: απαλλαγμένη από κάθε αξίωση ερμηνείας, χωρίς αναφορά στην εποχή της, παραδομένη σε έναν αυτοαναφορικό και ναρκισσευόμενο φορμαλισμό, έχει μετατραπεί σε τέχνη διακοσμική, τέχνη γραφική.

Ο Πέτρος Πολυμένης είναι δρ Φιλοσοφίας